



Vlaanderen
is omgeving



(Compacter) wonen in een context van superdiversiteit

Over de nood aan meer inzicht in de woonwensen en
wooncultuur van mensen met een migratie-achtergrond
in Vlaanderen.

DEPARTEMENT
OMGEVING

omgevingvlaanderen.be

Deze discussienota bevat een expertenadvies in het kader van 'Woonwensen en wooncultuur in Vlaanderen' in opdracht van het Departement Omgeving.

COLOFON

Verantwoordelijke uitgever:

Departement Omgeving
Vlaams Planbureau voor Omgeving
Koning Albert II-laan 20 bus 8
1000 Brussel
vpo.omgeving@vlaanderen.be
www.omgevingvlaanderen.be

Foto cover vooraan-bron:

TonyV3112 / Shutterstock.com

Bronverwijzing: Prof. Dr. Dirk Geldof (Hoofddocent Faculteit Ontwerpwetenschappen Universiteit Antwerpen, Onderzoeker Kenniscentrum Gezinswetenschappen Odissee) (2018), (Compacter) wonen in een context van superdiversiteit, uitgevoerd in opdracht van het Vlaams Planbureau voor Omgeving.



Inhoud

De vraagstelling van deze discussienota	3
Het kader: streven naar verstandige verdichting en compacter wonen in tijden van hernieuwde bevolkingsgroei	3
De context: een transitie naar superdiverse steden.....	3
De kwantitatieve dimensie: groeiende diversiteit en de evolutie naar majority-minority cities	4
De kwalitatieve dimensie: diversiteit in de diversiteit	5
Superdiversiteit als normalisering van diversiteit	5
Superdiversiteit als blinde vlek in het woononderzoek en –beleid. Wat weten we (niet)?.....	6
Beperkte aandacht voor diversiteit in het woononderzoek	6
Beperkte aandacht voor diversiteit in het woonbeleid	7
Beperkte aandacht voor diversiteit in de ruimtelijke planning	7
Aandacht voor superdiversiteit in internationaal woononderzoek.....	7
Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in Nederland.....	7
Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in het Verenigd Koninkrijk	8
Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in Italië	9
Conclusies uit buitenlands onderzoek	9
Van gelaagdheid over sociale mix tot gekleurde stadsvlucht.....	9
Aankomstwijken en transitiewijken met grote mobiliteit	10
Densiteit, superdiversiteit en publieke ruimte.....	10
Naar convivialiteit in superdiversiteit?	11
Sociale media: afstand en nabijheid in superdiverse wijken.....	12
De paradox van superdiversiteit: meer én minder aandacht voor etnische diversiteit.	12
Besluit: de noodzakelijke uitwerking van superdiversiteit als onderzoekspoor in een beleid gericht op compacter wonen.....	13
Bibliografie.....	15

De vraagstelling van deze discussienota

In het kader van het traject *Slim Wonen en Leven* en de opmaak van het *Beleidsplan Ruimte Vlaanderen* wenst het departement Omgeving in samenwerking met het Agentschap Wonen Vlaanderen meer zicht te krijgen op de woonwensen en wooncultuur van de Vlamingen. Deze discussienota verkent de vraag: “*Kan compacter wonen en een hoger ruimtelijk rendement een impact hebben op sociale structuren, rekening houdende met de huidige context van diversiteit en sociale media? Zo ja, hoe kunnen we die maatschappij versterkend inzetten?*”

De vraag wijst op een bezorgdheid over potentiële neveneffecten van compacter wonen en verdichten. Wat kan de impact zijn van compacter wonen en van een hogere densiteit wanneer steeds meer **mensen van uiteenlopende (etnische en andere) achtergronden** de stad of de wijk delen? Impliciet klinkt hier een bezorgdheid – in de lijn van Putnam (2007) – dat de toename van diversiteit kan samengaan met een inkrimping van wederzijds vertrouwen en vormen van terugtrekgedrag, waarbij een hogere densiteit juist voor meer interactie kan zorgen. Problematisch is evenwel dat in Vlaanderen tot nu toe bijzonder weinig onderzoek is gebeurd naar de woonomstandigheden, woonvoorkeuren en woonwensen van de groeiende groep landgenoten met een migratie-achtergrond.

In deze discussienota focus ik daarom vooral op de context van groeiende (super)diversiteit en wat we (nog niet) weten over de mogelijke **impact ervan op wonen en de verkenning van de mogelijke impact van compacter wonen op de sociale structuren in deze context van groeiende superdiversiteit**.

Het kader: streven naar verstandige verdichting en compacter wonen in tijden van hernieuwde bevolkingsgroei

De ruimtelijke structuur- en beleidsplannen van de voorbije twee decennia wijzen steeds nadrukkelijker op de nood aan verstandige verdichting en een hoger ruimtelijk rendement. Dat gebeurt niet alleen vanuit de onhoudbaarheid van de huidige verspreide bebouwing (urban sprawl, volbouwen steeds schaarsere open ruimte, file- en mobiliteits-aansturend, zwaar beslag op overheidsmiddelen voor basisinfrastructuur als wegen en nutsvoorzieningen en onhoudbare ecologische voetafdruk). Het sluit ook aan bij de hernieuwde aangroei van de bevolking in Vlaanderen in de eerste helft van de 21^{ste} eeuw, voornamelijk in de grootsteden en centrumsteden.

De bevolkingsstijging die de Vlaamse steden sinds de eeuwwisseling terug kennen, na meer dan drie decennia van bevolkingsdaling en stadsvlucht, heeft drie grote oorzaken:

- Een proces van **vergroening** met een hernieuwd geboorteoverschot,
- Een **binnenlandse migratie**, die samenhangt met het aantrekkelijker worden van de woonfunctie van Vlaamse steden (en voor een aantal ook met het groeiende belang van universiteiten en hogescholen), maar die blijft samengaan met een witte stadsvlucht;
- Een toegenomen **buitenlandse migratie**, die deels voortbouwt op de historische gastarbeid en de volgmigratie uit deze landen, maar door de globalisering en de uitbreiding van de EU tot een steeds grotere diversiteit leidt (zie verder).

Deze ontwikkelingen zorgen niet enkel voor een bevolkingstoename en een groeiende druk op de stedelijke woonmarkten; ze leiden ook tot versnelde transformatieprocessen van de stedelijke bevolking én een druk op de rand. Onderliggend aan de bevolkingstoename blijft er ook in de 21^{ste} eeuw een witte stadsvlucht, die bijdraagt aan de evolutie van grote steden naar majority-minority-cities (zie verder), maar die ook de druk op de steeds schaarsere open ruimte rond de stad verder vergroot.

De context: een transitie naar superdiverse steden

Als de 20^{ste} eeuw de eeuw van de migratie was, die in een stroomversnelling kwam na de val van de muur, dan wordt de 21^{ste} eeuw die van superdiversiteit. Belgische en Nederlandse steden kennen - zoals vele West-Europese steden - een ingrijpende demografische transitie. De etnisch-culturele diversiteit groeit er sneller dan velen beseffen. Om deze veranderende realiteit en groeiende diversiteit te beschrijven, lijken klassieke begrippen uit de 20ste eeuw tekort te schieten. Daarom ontwikkelde

Steven Vertovec het concept van superdiversiteit, als een lens om de veranderende migratiepatronen en hun impact op de Britse samenleving te beschrijven (Vertovec, 2005, 2007; Geldof, 2016). Superdiversiteit is geen synoniem voor een multiculturele samenleving, maar schetst een kader om deze demografische en maatschappelijke transitie te analyseren. In zijn basisartikel omschreef Vertovec superdiversiteit als *'the diversification of diversity'*: *'not just in terms of bringing more ethnicities and countries of origin, but also with respect to a multiplication of significant variables that affect where, how and with whom people live'*. Het duidt op *'the dynamic interplay of [...] new, small and scattered, multiple-origin, transnationally connected, socio-economically differentiated and legally stratified immigrants'* (Vertovec 2007a: 1025).

In eerdere publicaties onderscheidde ik drie dimensies van superdiversiteit: **een kwalitatieve dimensie** (de aard en samenstelling van de diversiteit), een (soms moeizaam en omstreden) **proces van normalisering**, binnen een context van groeiende diversiteit (**een kwantitatieve dimensie**) (Geldof, 2016: 25-36). Geen van deze dimensies volstaat op zich om over superdiversiteit te spreken: het gaat om de complexe interactie tussen deze drie.

De kwantitatieve dimensie: groeiende diversiteit en de evolutie naar majority-minority cities

De etnisch-culturele diversiteit groeide de voorbij decennia in iedere stad en gemeente, maar het sterkst in de grote steden. In steeds meer Europese steden maken inwoners met een migratie-achtergrond dan ook geleidelijk de meerderheid van de stadsbewoners uit. Wereldsteden als New York, Sao Paulo, Toronto of Sydney, maar ook grote delen van London, zijn al langer *'majority-minority cities'*: steden waar de meerderheid van de bewoners uit een brede waaier van minderheden bestaat. Dat manifesteert zich in de 21ste eeuw ook in België en Nederland. In Brussel en Genk, Rotterdam, Amsterdam of Den Haag maken stadsbewoners van respectievelijk Belgische of Nederlandse afkomst vandaag minder dan de helft van alle inwoners uit. Ook steden zoals Birmingham, Malmö, Marseille, Stuttgart of Antwerpen kennen een bevolking waarin mensen met recente wortels in migratie de meerderheid van de inwoners zullen gaan vormen (Crul, Schneider & Lelie, 2013; Entzinger, 2012; Scheffer, 2012, p. 35; Geldof, 2016).

Die toename van het aantal stadsbewoners met wortels in migratie niet alleen met nieuwe migratie te maken heeft, maar ook – en in sommige steden zelfs vooral – met de leeftijdsstructuur van de huidige stadsbevolking. Oudere stadsbewoners zijn overwegend autochtone bewoners. Omgekeerd is de etnisch-culturele diversiteit het grootste bij kinderen en jongeren: in alle Vlaamse steden hebben vandaag stilaan de helft van alle kinderen jongeren wortels in migratie; in steden als Brussel, Antwerpen of Genk is dit meer dan twee op de drie. Deze kinderen en jongeren van vandaag worden de jongvolwassenen van de twee volgende decennia. Per geboorte- en sterftecohort worden onze steden en gemeenten dus diverser. De jongeren van vandaag worden ook de gezinnen van morgen, en hebben nood aan een plek op de woningmarkt.

Antwerpen als casus.

Een analyse van de leeftijdsstructuur van de stad Antwerpen illustreert dit duidelijk. Antwerpen telde op 1 januari 2017 ruim 48% inwoners met een migratie-achtergrond. Antwerpen is vandaag dus nog net geen majority-minority-city, maar zal dit voor 2020 wél worden. Bij de oudste Antwerpenaren vinden we amper etnische diversiteit (6,8% bij de 80-89-jarigen, amper 4,5% bij de 90-plussers). Maar bij alle leeftijdsgroepen onder de 50 jaar heeft de meerderheid van de Antwerpenaren een migratieachtergrond. Dit is net 50% bij de 40-49-jarigen, maar loopt op tot bijna 66% van alle tieners. Ruim 73% van alle kinderen in de stad Antwerpen heeft een migratieachtergrond.

De officiële bevolkingsstatistieken tonen ons zo niet alleen een beeld van de stad vandaag, maar geven ook een (gedeeltelijke) vooruitblik op de demografische transitie de twee volgende decennia. Tellen we daar de hedendaagse migratie (Antwerpen telt een jaarlijkse instroom van 6.000-8.000 nieuwkomers) en een (voorlopig nog) aanhoudende stadsvlucht van jonge autochtone tweeverdienersgezinnen uit de middenklasse bij op, dan krijgen we zicht op de mechanismen die zorgen voor de snelle transitie van grote steden als Antwerpen, maar op middellange termijn ook Gent of Mechelen, tot majority-minority-steden.

De kwalitatieve dimensie: diversiteit in de diversiteit

De kern van superdiversiteit is echter niet de cijfermatige groei van de diversiteit, maar de **groeïende diversiteit binnen de diversiteit** (Meissner & Vertovec, 2015). De hedendaagse superdiversiteit vloeit voort uit een cruciale **verandering van het basispatroon van migratie**: van ‘mensen uit een beperkt aantal landen van herkomst naar een klein aantal gastlanden’ naar ‘mensen uit een groot aantal landen van herkomst naar een groot aantal gastlanden’ vandaag (Vertovec, 2007; Geldof, 2016). De nieuwe migraties vandaag komen uit de hele Europese Unie en ruimer, uit de hele wereld, met een sterke stijging van de landen van herkomst. Het resultaat is een **groeïende diversiteit en complexiteit**. In onze steden kennen we een ongeziene veelheid aan landen van herkomst en nationaliteiten, talen, (woon)culturen, religies, migratiemotieven, verblijfsstatuten of sociale posities.

Ook de **sociaal-economische verschillen** groeien. We vinden mensen met een migratie-achtergrond op alle sporten van de maatschappelijke ladder, zij het lang nog niet in dezelfde mate. Er groeit in de meeste gemeenschappen een opkomende middenklasse van mensen met voldoende inkomen uit arbeid, zelfstandige activiteiten of vastgoed. Tegelijk is er een onaanvaardbaar hoog armoederisico bij migranten: in België leeft meer dan de helft van de mensen van Marokkaanse origine en meer dan één op drie van de Turkse of Oost-Europese migranten onder de armoedegrens (Geldof, 2016).

Dat zorgt niet alleen voor groeiende diversiteit tussen groepen en gemeenschappen, maar tegelijk ook voor **groeïende diversiteit binnen groepen of gemeenschappen**. De positie van recente vluchtelingen uit Syrië, Afghanistan, Irak of Tibet verschilt van die van bootvluchtelingen uit Vietnam uit de jaren '70 of van de eerste generatie arbeidsmigranten uit Marokko of Turkije. In toenemende mate groeien de verschillen binnen gemeenschappen, afhankelijk van verblijfsduur, verblijfsstatuut en daaraan gekoppelde rechten, taalkennis, opleidingsniveau of sociaal-economische positie.

Deze diversiteit binnen de diversiteit versterkt de processen van diversifiëring, onder meer door individualisering, binnen de bevolking (Luyten et al 2015). Die diversiteit in de diversiteit maakt dat het steeds minder zinvol is om (alleen) door een etnische bril te kijken naar de superdiverse realiteit. Tweedelingen als autochtoon/allochtoon verliezen aan zinvolheid en legitimiteit in een veel complexere bevolkingscontext, die een meervoudig en complexer idioom vereist (Bovens et al, 2016). Bij verschillen tussen mensen spelen etnische verschillen vaak – maar niet altijd – een rol, afhankelijk van de contexten. Maar vaak – en mogelijk steeds vaker - zijn of worden verschillen naar leeftijd, welvaart, opleiding, gender of levensbeschouwing even relevant. Superdiversiteit als lens kan ons dan helpen naar de interactie van al deze vormen en dimensies van verschil kijken, als kern van stedelijkheid (zie verder: de paradox van superdiversiteit).

Superdiversiteit als normalisering van diversiteit

Ten slotte vormen de langzame, soms moeizame en gecontesteerde processen van **normalisering van diversiteit** een derde dimensie van superdiversiteit. De voorbije en huidige migratie en de hedendaagse diversiteit roepen bij velen weerstand op. Daarbij wordt het maatschappelijke en politieke debat vandaag vaak gekenmerkt door een problematiserende kijk en een polariserend wij-zij-denken. Deze voortdurende problematisering – die vaak samengaat met een culturalisering – op macroniveau in de samenleving, dreigt ons blind te maken voor het dagelijkse samenleven en voor de veranderende dynamiek van dat samenleven.

Volgens Meissner (2015) zien meer en meer onderzoekers etnische diversiteit echter niet langer als iets uitzonderlijk. Het gaat in de steden vandaag niet langer over minderheden die de ‘uitzondering’ zijn in een dominant blanke samenleving. In de steden, in scholen, in wijken, op markten en in winkelstraten, in sportploegen, in ziekenhuizen of bij sociale voorzieningen is diversiteit niet langer de uitzondering. Leven, wonen en werken in diversiteit is er de dagelijkse realiteit. (zie ook Schuermans et al 2017). Bij die normalisering speelt opnieuw een demografisch effect. Waar oudere stadsbewoners ‘hun’ samenleving nog zagen veranderen van een dominant blanke samenleving naar een superdiverse

realiteit, hebben vele kinderen en jongeren vandaag nooit een andere realiteit gekend, althans niet in de steden.

Deze normalisering is echter allesbehalve een rechtlijnig proces, maar één met vallen en opstaan. Negatieve ervaringen met ‘vreemdelingen’ of ervaringen met racisme, discriminatie en uitsluiting keren processen van normalisering om en versterken het wij-zij-denken soms opnieuw. Ook politieke gebeurtenissen, van oorlogen over terreuraanslagen en moorden over haatcampagnes van politici kunnen spanningen tussen gemeenschappen doen oplopen. De gewenning aan diversiteit en verschil in dagelijkse interacties betekent dus zeker niet dat contacten conflictvrij zijn, wel dat dergelijke contacten in steeds meer contexten toenemen naarmate de diversiteit groeit. Het demografisch proces van normalisering van superdiversiteit verloopt soms als een processie van Echternach, maar lijkt demografisch gezien onafwendbaar.

Mensen met een migratie-achtergrond maken vandaag mee de stad, en de stad is de ‘*generative space*’ die mee bepaalt hoe migranten zich vestigen, leven en bijdragen aan de landen van aankomst (zie Nichols & Uitermark, 2016). Meer inzicht in de impact van toenemende superdiversiteit en de geleidelijke processen van normalisering op stads-, en wijkniveau op de sociale structuren én op woonculturen is een basisvoorwaarde om beter zicht te krijgen op de (mogelijke) impact van compacter wonen. Het probleem is echter dat een deel van de basiskennis bij ons hierrond ontbreekt.

Superdiversiteit als blinde vlek in het woononderzoek en –beleid. Wat weten we (niet)?

Heeft de groeiende superdiversiteit nu gevolgen voor de woonbehoeften? Zijn er verschillen in woonpatronen die relevant zijn voor het woonbeleid? Of is etnische origine geen relevante categorie voor het woonbeleid? **Wat opvalt, is hoe weinig systematisch de woonbehoeften van mensen met een migratie-achtergrond tot nu toe onderzocht zijn in Vlaanderen.** Het woonbeleid en het woononderzoek in Vlaanderen lijkt tot nu toe vaak ‘kleurenblind’. Slechts sporadisch is er onderzoek naar de woonsituatie van etnisch culturele minderheden (zie ook Geldof, 2015).

Beperkte aandacht voor diversiteit in het woononderzoek

De balans van 15 jaar onderzoek over migratie in Vlaanderen (Vranken, e.a., 2001) bevat slechts één hoofdstuk over het wonen van etnische minderheden. Het accent lag op het macroniveau, met focus op de ruimtelijke spreiding versus concentratie. Op mesoniveau was er aandacht voor de werking van de woningmarkt en de processen van discriminatie. De concrete woonsituatie op microniveau focuste vooral op comfort, kwaliteit en uitrustingsniveau van de woningen. Voor mogelijke verschillen in woonculturen was tot dan veel minder aandacht (Peleman & Kesteloot, 2001). Anderhalf decennium later levert ook een overzichtswerk als het *liber amicorum* voor woonsocioloog Luc Goossens amper inzicht in de woonpositie van etnisch-culturele minderheden (De Decker, e.a., 2014).

In hun recentere ‘Scoping paper’ over de woonsituatie van migranten inventariseerden Pannecoucke en De Decker (2015) het onderzoek naar de woonsituatie van migranten in Vlaanderen op basis van drie assen:

- onderzoek naar ruimtelijke spreiding,
- onderzoek naar discriminatie op de woonmarkt
- onderzoek naar de kenmerken van de woonsituatie.

Opvallend is dat in hun overzicht onderzoek naar de mogelijke impact voor ruimtelijke planning haast volledig ontbreekt: het onderzoek naar ruimtelijke spreiding is sterk descriptief van aard, en focust amper of niet op ontwerp oplossingen voor de toekomst.

Naast academisch onderzoek zijn er ook aanzetten vanuit het werkveld. Onderzoek van het Minderhedenforum naar de woonsituatie van etnisch-culturele minderheden (Benhaddou & DeVriendt, 2014) bevestigt het ruwe beeld dat minderheden gemiddeld een minder gunstige woonsituatie kennen. Hier spelen sociaal-economische factoren: mensen met een migratie-achtergrond zijn sterker vertegenwoordigd in de lagere inkomensdecielen en kennen een hoger werkloosheids- en

armoederisico. Aan de aanbodzijde van de woonmarkt spelen specifieke factoren zoals discriminatie en uitsluiting.

Beperkte aandacht voor diversiteit in het woonbeleid

Ook in de Vlaamse beleidsteksten opteert men eerder voor een generieke benadering van het woonbeleid, met aandacht voor specifieke doelgroepen, maar waarbij men zelden doelstellingen of beleidsmaatregelen koppelt aan etnisch-culturele diversiteit. De Beleidsbrief Wonen 2017-2018 van minister Homans (2017) maakt enkel melding van anti-discriminatiemaatregelen op de huurmarkt en van de invoering van de taalkennisvereiste in de Vlaamse Wooncode. Ook in hun 'Advies over de beleidsbrief wonen 2017-2018' verwijst de Vlaamse Woonraad (2017) enkel verwijzing naar discriminatie, maar vinden we verder amper aandacht voor etnische diversiteit.

Beperkte aandacht voor diversiteit in de ruimtelijke planning

Ook in de recente adviezen en beleidsteksten rond de ruimtelijke planning in Vlaanderen vinden we amper of geen aandacht voor de transitie naar superdiversiteit en de impact ervan op de huidige of toekomstige ruimtelijke ontwikkeling.

- De 'Startnota Slim wonen en leven' (Wonen Vlaanderen, sd.) vermeldt migratie in één zin bij de demografische uitdagingen, maar heeft het in de rest van de nota over 'dé Vlaming', 'iedereen' en 'dé woonbehoefte'.
- In het 'expertadvies sensibilisering bouwcultuur en ruimtelijk rendement' (Van Broeck, sd) ontbreekt iedere verwijzing naar diversiteit en gaat het over 'dé burger' als brede categorie.
- Ook in het 'Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen' (Departement Ruimte Vlaanderen, 2016) is migratie enkel deel van de beschrijvende 'ruimtelijke staat'. Het vormt één van de maatschappelijke evoluties, samen met 'demografische groei, vergrijzing en gezinsverduunning' die aanzet tot een meer 'flexibele woonprogrammatie'. Steden worden 'migratiepoorten' genoemd, waarbij een diversiteit aan woonvormen sociale cohesie zou moeten bevorderen (Departement Ruimte Vlaanderen, 2016, p. 11, 35, 86-87).

Aandacht voor superdiversiteit in internationaal woononderzoek

In onze buurlanden vinden we wél meer onderzoek dat inzicht geeft in woonpatronen en woonbehoeften in een context van superdiversiteit, al of niet met informatie over de mogelijke impact van compacter wonen. In het kader van deze discussienota is geen volledige literatuurstudie mogelijk, maar geef ik tentatief een aantal voorbeelden.

Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in Nederland.

Nederland kent een traditie van systematisch ontwikkeling naar ruimtelijke verschillen en segregatie in Nederland (zie bv. Leidelmeijer, Schulenberg & Noordhuizen 2015). Het **Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek** publiceert op basis van de jaarlijkse bevolkingsstatistieken per gemeente een zogenaamde '**segregatie-index**' (zie Ponds et al, 2015). Deze geeft aan hoeveel procent van een groep uit een bepaald land van herkomst zou moeten verhuizen naar andere wijken in de stad of gemeente, om een verdeling over de wijken te bereiken die identiek is aan die van de overige bevolking. Een dergelijke index geeft niet alleen systematisch inzicht in ruimtelijke spreiding en concentraties binnen steden en gemeenten, maar ook in de groeiende diversiteit binnen de diversiteit: hoe woon- en vestigingspatronen verschillen tussen gemeenschappen. Tegelijk heeft men aandacht voor (verschillen in) woonpaden, verhuispatronen en mobiliteit of verhuisintensiteit.

In de Integratiemonitor vindt men analyses van woon- en vestigingspatronen van specifieke groepen, zoals bijvoorbeeld Poolse migranten in Nederland (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2016).

In het ruimere **Woononderzoek Nederland** is er (beperkte) aandacht voor de evolutie van de woonpatronen van inwoners met een migratie-achtergrond. Naar de combinatie eigendom-woningtype bij autochtone en allochtone Nederlandse huishoudens met kinderen leert het onderzoek dat het gedrag op de woningmarkt van allochtone Nederlandse gezinnen steeds meer gaat lijken op dat van de rest

van de (Nederlandse) bevolking. Men heeft steeds vaker dezelfde woonvoorkeuren als autochtone Nederlanders. Dit geldt met name voor de tweede generatie allochtonen. Echter, doordat autochtone huishoudens zelf ook een ontwikkeling doormaken richting (eengezins)koopwoningen, is de inhaalslag door allochtonen niet volledig. De achterliggende redenen hangen daarbij niet alleen samen met verschillen in voorkeur voor het type woning. Ook verblijfsduur is een factor: waarschijnlijk ging een aantal allochtonen anno 1994 er nog vanuit dat ze voor korte tijd in Nederland zouden verblijven, onder andere omdat zij een tijdelijk arbeidscontract hadden gekregen. Hierdoor hadden zij vrijwel geen andere optie dan het huren van een woning. Naarmate deze groep ouder werd (35-44 jaar in 2002 en 45-54 jaar in 2012), de terugkeerplannen naar de achtergrond raakten en tijdelijke betrekkingen werden omgezet in vaste, konden en besloten velen zich permanent te vestigen. Dit heeft tot een toename van het aantal eigenaars geleid. Naar woonmilieu is er door de tijd nauwelijks een verschuiving zichtbaar: allochtonen blijven voornamelijk georiënteerd op buurten in de grote steden. Daar heeft het netwerk van familie, vrienden en lokale voorzieningen die passen bij hun culturele achtergrond – zoals winkels, scholen en gebedshuizen – zich ontwikkeld. Naar woonmilieu blijft dus nog steeds een duidelijk onderscheid waarneembaar. De kinderen van allochtonen die hier zijn komen wonen (tweede generatie) begeven zich in Nederland qua woonvoorkeuren tussen hun ouders (eerste generatie) en autochtonen in begeven. (Blijie, B. e.a., 2013, p. 22).

Verder doet het Sociaal en Cultureel Planbureau in Nederland **systematisch onderzoek naar de gehele leefsituatie van migrantengroepen**, gebruik makend van een aparte én representatieve survey bij Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse, Poolse en Somalische Nederlanders en een autochtoon Nederlandse vergelijkingsgroep (Andriessen & Kappelhof, 2016; Huijnk & Andriessen, 2016). Dat maakt ook studies mogelijk over specifieke groepen nieuwkomers zoals Spanjaarden (Gijsberts et al, 2016), Polen, Bulgaren, Roemenen (Vogels et al, 2017) of Somaliërs (Andriessen et al, 2017).

Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in het Verenigd Koninkrijk

Binnen het *Institute for Research into Superdiversity* (IRIS, University of Birmingham) is de nexus tussen superdiversiteit en wonen één van de onderzoekslijnen. In zijn paper *'The challenges of superdiversity for social housing'* wijst Walters (2015) op de onaangepastheid van het aanbod aan (sociale) huurwoningen, die vaak onvoldoende aangepast zijn aan de specifieke noden van steeds meer heterogene en superdiverse bewoners. Een te statische visie op wonen sluit evenmin aan bij de 'super-mobiliteit', die volgens Waters samengaat met superdiversiteit (zie verder).

Ook Jenny Phillimore (2013) wijst in haar onderzoek naar *'Housing, home and neighbourhood renewal in the era of superdiversity: some lessons from the West Midlands'* op de onaangepastheid en te statische, westerse visie op wonen voor de realiteit in superdiverse wijken. Zij wijst daarbij ook op het belang van de nexus home en sociale netwerken: het huis en de woning zijn voor velen de basis om sociale netwerken uit te bouwen, maar sociale netwerken beïnvloeden ook woonstkeuzes.

Vernieuwend is ook het zeer recente exploratief onderzoek over de impact van massamigratie in een context van superdiversiteit op de vastgoedmarkt. In hun rapport *'Mass migration and real estate in European cities'* in opdracht van het *'Urban Land Institute'* stellen Goodson et al (2017) dat hedendaagse migratie en superdiversiteit een **groeïende impact hebben op de vastgoedmarkt**. De bevolkingsgroei door migratie leidt tot toenemende druk op de woningmarkt, zeker in stedelijke gebieden, en dragen zo bij aan prijs- en waardeinstijgingen van het vastgoed. Vanuit een analyse van de demografische trends in Engeland stellen ze dat de migratie tegelijk een opportuniteit vormt voor innovatie in de vastgoedsector, om vernieuwende woningtypes aan te bieden die voldoende flexibel zijn, een lage kostprijs kennen in combinatie met een hoge dichtheid. Dit kan gaan van flexibele vormen van noodopvang tot vernieuwende ontwerpen op middellange termijn, waarbij wonen een grotere rol kan krijgen dan vandaag in het integratieproces.

Onderzoek naar woonsituatie van mensen met en migratie-achtergrond in Italië

Sterk vernieuwend is het ERC-project ‘*HOMIng: the home-migration nexus. Home as a Window on Migrant Belonging, Integration and Circulation*’ onder impuls van Paolo Boccagni (zie <https://homing.soc.unitn.it/>). De focus van het onderzoeksproject is driedelig: hoe zoeken migranten opnieuw een ‘huis/thuis’ na migratie, hoe bepalen hun mobiliteit en etniciteit dit proces (naast sociaal-economische factoren) en hoe verplaatsbaar is de huis/thuis ervaring in multi-etnische contexten. Het boek ‘*Migration and the search for home. Mapping domestic space in migrants’ everyday lives*’ (Boccagni, 2017) biedt een sterk overzicht van onderzoek rond de home-migration- nexus, als vertrekpunt voor het recent opgestarte onderzoeksproject.

Conclusies uit buitenlands onderzoek

Deze summiere exploratie en inventarisatie confronteert ons met **een duidelijke kennis- en onderzoeksachterstand rond wonen van mensen met een migratie-achtergrond en/of wonen in superdiverse wijken en steden**. Hoewel deze exploratie ook in het buitenland geen directe resultaten opleverde inzake de relatie verdichting/diversiteit, valt wel op hoe men er in ieder van de onderzoeken van uitgaat dat de toenemende diversiteit impact heeft op woonvoorkeuren en woonwensen, of dat er meer systematisch gemonitord moet worden op het spanningsveld tussen het bestaande woningaanbod en de veranderende populatie.

Aan het einde van deze nota komen we terug op een wenselijke en noodzakelijke onderzoekagenda voor Vlaanderen. Eerst verkennen we thematisch een aantal uitdagingen én kennislacunes voor woononderzoek en -beleid in superdiverse steden.

Van gelaagdheid over sociale mix tot gekleurde stadsvlucht

Superdiverse buurten zijn meestal demografisch ‘**gelaagde buurten**’ (*‘layered’*): nieuwkomers uit vele landen van oorsprong vormen een nieuwe laag bovenop eerder gemigreerde groepen, die op hun beurt door autochtone wijkbewoners zijn voorafgegaan (zie Vertovec, 2007, Pemberton en Phillimore, 2016). Blommaert (2013) wijst er op hoe die gelaagdheid vaak ook letterlijk is te nemen, waarbij vroegere migranten (zolder)ruimtes in hun woningen (onder)verhuren aan nieuwkomers. Superdiverse buurten zijn ook vaak buurten met een hoge densiteit, met veel bewoners per woning, volgebouwde binnengebieden en weinig open ruimte.

Een open vraag is of compacter wonen een impact gaat hebben op bestaande processen van sociale of etnisch-culturele segregatie, of omgekeerd, op het streven naar een grotere sociale mix in sommige buurten. Streven naar een sociale mix is vandaag ‘de heilige graal’ van vele stadsbesturen, vooral toch in hun aanpak van buurten met veel sociaal kwetsbare inwoners. Ook al zijn de vermeende voordelen empirisch vaak moeilijker meetbaar en aantoonbaar, toch blijft het aantrekken van meer welgestelde bewoners het beleidsdoel (zie Oosterlynck et al 2012; zie ook Charmes & Bacqué, 2016), inclusief de ‘branding’ van bepaalde wijken (Ouweland & Bosch 2016).

Bijzondere aandacht verdient het relatief nieuwe fenomeen van **gekleurde stadsvlucht**. Hierbij lijken twee processen samen te vallen. Aan de ene kant kan dit het resultaat zijn van opwaartse sociale mobiliteit, waarbij mensen met een migratieachtergrond vergelijkbare verhuisbewegingen maken naar randgemeenten van de stad. Onderaan de woonladder kan het ook gaan om een zoektocht naar betaalbare huisvesting. Naarmate de druk op de woonmarkt in steden als Brussel, Antwerpen of Gent toeneemt, zijn mensen met beperkte inkomens (en geregeld ook grotere gezinnen) gedwongen om elders meer betaalbare woningen te zoeken. Assen van openbaar vervoer of de aanwezigheid van landgenoten verklaren dan mobiliteitspatronen die per stad kunnen verschillen. Voorbeelden zijn verhuisbewegingen van Brussel naar Aalst en Ronse of van Antwerpen naar Boom of Temse.

Op basis van bestaand onderzoek zijn veralgemeenbare conclusies over de impact van compacter wonen op sociale structuren echter nog niet mogelijk. Dat heeft ook te maken met een grote variatie tussen steden en tussen wijken binnen dezelfde steden, zowel inzake de feitelijke sociale structuren

binnen wijken als op basis van de beleidskaders die men hanteert. Het is afhankelijk van wijkdynamiek, bevolkingsdynamiek, stedelijk sociaal beleid en ruimtelijk ontwikkelingsbeleid.

Aankomstwijken en transitiewijken met grote mobiliteit

Steden zijn vaak ook **aankomstplaatsen** in de nieuwe wereld, voor wie migreert, met wijken van aankomst. Die functie van aankomstplaats is vandaag in Europese steden opnieuw cruciaal. Migranten en erkende vluchtelingen vestigen zich in de eerste plaats in steden. Daar vinden ze min of meer betaalbare huisvesting, land-, taal en/of geloofsgenoten, formeel of informeel werk (Saunders, 2011).

Pemberton en Phillimore (2016) onderzochten in Birmingham en Liverpool hoe migranten een plek eigen maken (*place-making*) in dergelijke wijken waar mensen met heel verschillende achtergronden samenwonen, en waar binnen groepen en gemeenschappen ook grote verschillen bestaan. Eerder dan mensen met een vergelijkbare migratie-achtergrond blijkt de bredere diversiteit van de buurt een rol te spelen, waarbij de ‘tijdsdimensie’ (*temporality*) en ‘nieuwheid’ (*newness*) belangrijk waren voor nieuwkomers om zich thuis te voelen in de buurt.

Aankomstwijken kennen meestal een hoge (en ongeplande) dichtheid, omwille van het woningaanbod (dichtbebouwde wijken, tot kamers opgedeelde huizen, dichtgebouwde binnengebieden), maar ook omwille van de bewoners (overbewoning, onderverhuuring, mensen zonder papieren). Met de vluchtelingencrisis zien we in Brussel en andere Europese steden zelfs het ontstaan van kampen of bidonvilles in de steden, al is de problematiek bij ons veel kleiner dan in landen als Frankrijk, Italië of Griekenland (Damon, 2017).

Daarbij kenmerken aankomstwijken zich ook door **een hoge mobiliteit: aankomstwijken zijn dan ook vaak transitiewijken**, met verhuisbewegingen binnen de wijk, naar andere wijken in de stad of naar andere gemeenten. Ze vormen het meest mobiele segment van een woonmarkt waar mobiliteit op alle niveaus toeneemt. Dat geldt niet enkel voor de huurmarkt, maar ook voor eigenaars. Van de aankoop van een gezinswoning voor het leven zien we een verschuiving naar woonpaden die sociale mobiliteit en veranderende gezinsrelaties weerspiegelen.

Betrokkenheid bij de buurt of sociale binding aan een buurt, en de opbouw van een netwerk van ‘*familiar strangers*’ vereist tijd en een zekere mate van stabiliteit, zowel in de eigen woonsituatie als in de buurt. **Eerder dan een grotere dichtheid vormt de graad van temporaliteit een uitdaging voor de sociale structuren in wijken.** Deze temporaliteit heeft een impact op de ‘*place-making*’ van nieuwkomers en bestaande bewoners in wijken (Pemberton & Phillimore, 2016). Dit betekent dat bij het streven naar een hogere dichtheid het belangrijk kan zijn om de mobiliteit en de verhuisintensiteit te monitoren.

Dichtheid, superdiversiteit en publieke ruimte

Voormalig Antwerpse burgemeester Patrick Janssens stelde in zijn boek ‘Het beste moet nog komen’ dat “*In een stad de ruimte in verhouding tot het bevolkingsaantal per definitie klein is. Een stad heeft dus een grote bevolkingsdichtheid. Veel meer nog dan in andere gemeenten wordt het samenleven in een stad bepaald door de kwaliteit van die omgeving. Daarom kan het belang van de publieke ruimte in de stad moeilijk worden overschat. Nergens anders dan in een stad hebben straten, pleinen en parken zo’n sterke invloed op het leven zelf*” (Janssens, 2006, p. 16-17).

Superdiverse stedelijke buurten kenmerken zich bovendien door **een veel intenser gebruik van de publieke en semi-publieke ruimte** (straten, pleinen, bibliotheken, parken, ...). Enerzijds speelt hier vaak een gebrek aan ruimte in en rond de woning in deze buurten met hoge dichtheid, anderzijds spelen ook culturele verschillen met een actiever gemeenschapsleven in de publieke ruimte en een actiever gebruik ervan als ontmoetingsruimte.

Het streven naar een grotere densiteit in steden met een groeiende superdiversiteit kan dan ook niet zonder grotere aandacht voor de publieke en semi-publieke ruimte. In hun *'Handbook for governing hyper-diverse cities'* pleiten Tasan-Kok et al (2017) voor ontwerp dat ontmoetingen faciliteert. Sleutelwoorden hiervoor zijn *'multifunctionality, connectedness, comfort & sociability'*. Inzicht in de diversiteit is daarbij cruciaal: *'succesfull spaces of encounter encourage planned as well as spontaneous meetings by integrating the routes and routines of different groups'* (Tasan-Kok et al, 2017, p. 45). Hiermee bouwen ze verder op eerder werk van Wood & Landry (2006, 2008) over de *'Intercultural city'*. Ook het eerdere Nederlands onderzoek 'Ruimte voor toekomst. Zicht op duurzame interetnische ontmoetingen' (Engelen, Marinelli, & Rutten, 2010) stelde het belang van ontmoeting centraal.

Boccagni & Brighenti (2017) wijzen daarbij op het belang van 'drempels' of *'thresholds of domesticity'* in het proces van 'home-making' bij migranten, die de grens tussen publieke, semi-publieke en private ruimtes mee bepalen. Hierbij is het een open onderzoeksvraag of en hoe de functie van deze *'thresholds'* verandert en/of mogelijk blijft in een transitie naar compacter wonen.

Naar convivialiteit in superdiversiteit?

Superdiverse en dense buurten hebben voor vele Vlamingen vandaag een negatief imago. De angst voor de stad en voor diversiteit lijken er voor velen samen te komen. Doerbeelden van drukke en overbevolkte buurten met weinig groen en hoge concentraties van sociaal kwetsbare groepen en mensen met een migratie-achtergrond bepalen dan de beeldvorming. Vaak worden deze buurten ook als onveilig aangevoeld en/of voorgesteld, met een hoge mate van polarisatie en spanning in de buurt.

Zonder sociale achterstelling of reële samenlevingsproblemen te minimaliseren, zien we tegelijk in internationaal onderzoek en in de praktijk van Vlaamse steden ook een groeiende aandacht voor de dynamiek in deze buurten en worden ze aantrekkelijk voor nieuwe groepen stedelijke bewoners.

Vormen van convivialiteit of de capaciteit om samen te leven staan dan vaak centraal.

Convivialiteit is daarbij geen geromantiseerd of naïef beeld van samenleven, maar één dat oog heeft voor de ambivalentie, spanningen en conflicten in dense en meertalige omgevingen erkent, maar ook ziet hoe mensen er in het dagelijkse leven mee omgaan. Het gaat om *'lived negotiation & belonging as practice'* (Wise & Noble, 2016).

Veel onderzoek rond superdiversiteit focust zich op interacties in superdiverse micro-omgevingen (Phillimore 2016). Wessendorf (2014) spreekt in haar onderzoek van Hackney in London over het ontstaan van een *'commonplace diversity'*. Hall (2013) exploreert op straatniveau hoe superdiversiteit ontwikkelt in de omgeving van Rye Lane in London, zowel ruimtelijk als in tijd. In hun wijkstudie van Bradford/Manningham (UK) focussen Husband et al (2016) ook sterk processen van normalisering. Ook het GlobaldiverCities project onder leiding van Vertovec focust op diversiteit in (semi-)publieke ruimtes in Astoria (New York), Jurong West (Singapore) en Hillbrow (Johannesburg) (Vertovec, 2015).

In België verkenden Maly, Blommaert en Ben Yakoub (2014) superdiverse buurten in Brussel, Antwerpen, Gent & Oostende, met bijzondere aandacht voor de linguïstische tekens en gevolgen van groeiende superdiversiteit. In Blommaert's studie van Berchem (Antwerpen) (2014) lag de focus op infrastructuren die superdiversiteit faciliteren, meertalige omgevingen en het ontstaan van vormen van convivialiteit, die net zoals bij Wessendorf (2014) op processen van normalisering op dit microniveau lijken te wijzen. In dagelijkse interacties lijken etnische verschillen in dergelijke superdiverse wijken naar de achtergrond te verdwijnen. Hetzelfde zien we ook in het Diegem-onderzoeksproject in Vlaanderen, dat het ontstaan van nieuwe vormen en praktijken van alledaagse solidariteit en burgerschap onderzoekt, niet alleen op wijkniveau of bij woonprojecten, maar ook in en rond scholen, op de werkvloer of in de vrijetijdssfeer (bv. bij sportploegen) (Oosterlynck et al, 2014; Schuermans et al, 2017).

De mate van convivialiteit kan echter sterk verschillen tussen superdiverse wijken. Dat roept niet alleen de vraag op naar de oorzaken van deze verschillen, maar ook naar de mate waar je het samenleven in diversiteit moet en kan managen. Als hypothese stellen we dat het verhogen van densiteit moet samengaan met **een verhoogde aandacht voor het managen van deze diversiteit met het oog op het faciliteren van vormen van convivialiteit**. Voorwaardenscheppende factoren gaan van ruimte voor ontmoeting én vermijding in de publieke ruimte over perspectieven tot sociale mobiliteit tot veiligheid en onderhoud van gebouwen en in de publieke ruimte. Burgers en Zuiderwijk (2016) wijzen daarbij ook op beperkingen. Hun onderzoek in Rotterdam toont dat er limieten zijn aan het overbruggen van sociale verschillen en dus ook aan demogelijkheden om iedereen zich thuis te laten voelen in de publieke ruimte in superdiverse buurten.

Sociale media: afstand en nabijheid in superdiverse wijken

Het laatste deel van de aangereikte vraagstelling verwijst naar de impact van sociale media. De vraag naar de rol van sociale media in de compacte netwerkstad van de 21^{ste} eeuw vereist een aparte discussiepaper, waarbij technologische ontwikkelingen, gelinkt aan de ontwikkeling van smart cities, het samenleven kunnen veranderen, en ook tot gedeeld gebruik van ruimtes of voorzieningen kunnen leiden (co-werkplekken, autodelen, fietsdelen, ...). Binnen het beperkte bestek van deze discussienota is hiervoor echter geen ruimte.

Wel relevant is de rol die sociale media spelen in de superdiverse stad als **connectiviteit** tussen mensen. Het aantal wereldfamilies groeit, waarbij steeds meer mensen een transnationale leefwijze ontwikkelen. Mensen kunnen vandaag gemakkelijker contact houden met netwerken van familie, vrienden of kennissen over grenzen heen, zowel in landen van oorsprong als in andere Europese landen. De ontwikkeling van communicatiemogelijkheden via mobiele telefoon en internet geeft migranten vandaag de mogelijkheid om permanent en online in contact te blijven met relevante anderen: men kan hier leven én ook nog elders. De dichte buur is daarbij soms de verre andere, de verre andere is vlakbij via skype. Superdiverse buurten kennen dan ook een sterke connectiviteitsinfrastructuur van telefoon- en internetwinkels, bedrijven voor financiële transfers, ... (Faist, 2010; Beck & Beck-Gernsheim, 2011; Geldof, 2016). Deze connectiviteitsinfrastructuren zijn aan de ene kant vaak ontmoetingsplaatsen in de wijk of buurt. Tegelijk verbinden ze bewoners met wereldwijde sociale netwerken, en maken ze als geen ander duidelijk dat de netwerken van vele bewoners de wijk of de stad ver (kunnen) overstijgen.

De paradox van superdiversiteit: meer én minder aandacht voor etnische diversiteit.

Hoe moet het ruimtelijk beleid en het woonbeleid nu omgaan met deze context van superdiversiteit? Het antwoord draagt **een paradox** in zich: door **tegelijk meer en minder aandacht te geven aan etnische diversiteit**. Aan de ene kant confronteert superdiversiteit ons met een demografische transitie, waarbij de etnisch-culturele diversiteit op vele plaatsen sneller groeit dan het interculturaliseringsproces in wijken of organisaties. Méér aandacht voor etnische diversiteit en interculturalisering is een deel van de inhaalbeweging, met aandacht voor instroom of bereik en met vorming of intervisie rond divers-sensitief werken. Het verkennen van verschillen in woonculturen, woonbehoeften, strategieën van *'place-making'* of gebruik van publieke ruimte zijn dan ook cruciaal om inzicht te krijgen in de (groeïende?) variatie in een context van superdiversiteit.

Aan de andere kant én tegelijk impliceert superdiversiteit dat we juist minder aandacht moeten hebben voor etnisch-culturele verschillen. Superdiversiteit betekent immers ook voorbij de etnische lens leren kijken. In vele gevallen zijn etnische verschillen niet langer de meest relevante. Andere assen van verschil zoals hoog versus laaggeschoold, rijk versus arm of eerste versus derde generatie spelen een belangrijkere rol. Etnische verschillen zijn daarbij niet altijd het belangrijkste. Normalisering van superdiversiteit betekent juist afstappen van het voortdurend categoriseren van mensen op basis van etnische origine, en de groeiende diversiteit ook binnen gemeenschappen ernstig nemen. Zo tonen

Pemberton & Phillimore (2016) in onderzoek in Handsworth (Birmingham) en Kensington (Liverpool) dat de *'place-making-strategies'* van migranten in superdiverse buurten minder te maken hebben met etnische factoren, maar wel met het ruimere klimaat van (super)diversiteit in de buurt, het omgaan met tijdelijkheid en densiteit en de aanwezige voorzieningen.

De paradox van superdiversiteit is dan ook dat het ons op korte termijn aanzet om méér aandacht te geven aan etnisch-culturele diversiteit, zeker in sectoren en organisaties waar de diversiteit van personeel en organisatiecultuur nog achterloopt op de diversiteit in de bevolking. Tegelijk moeten we juist véél minder door een etnische bril kijken, daar waar superdiversiteit al genormaliseerd is.

Stap voor stap beter inspelen op superdiversiteit is dan een soort van tweetrapsraket: eerst meer, dan minder aandacht. Vaak zal het een én-én benadering zijn, waarbij we méér aandacht aan etnische culturele verschillen moeten besteden om achterstelling weg te werken en kwaliteitsvolle wonen mogelijk te maken voor alle kinderen, jongeren en volwassenen van vandaag; en minder aandacht door waar mogelijk te werken vanuit een brede, inclusieve en divers-sensitieve aanpak.

Besluit: de noodzakelijke uitwerking van superdiversiteit als onderzoekspoor in een beleid gericht op compacter wonen

Vlaanderen kampt vandaag met een **kennislacune over de woonwensen en de wooncultuur van de groeiende groep mensen met een migratie-achtergrond**. Deze lacune is onhoudbaar wanneer men sterker willen inzetten op compacter wonen in stedelijke omgevingen, omdat juist onze steden steeds meer superdivers worden.

De (geringe) aandacht ging de voorbije decennia vooral naar vestigingspatronen en het risico op concentratiewijken of achterstelling in deze wijken, en het streven naar een sociale mix, al dan niet met gentrificatie als resultaat. In beperkte mate was er aandacht voor discriminatie op de huurmarkt. Geleidelijk groeit de aandacht voor de rol en de werking van wijken als aankomstwijken.

Er is dan ook **dringend nood aan een meer systematisch onderzoek naar woonwensen en woonvoorkeuren van Vlamingen met een migratie-achtergrond**, om een beleid rond compacter wonen en grotere densiteit te laten aansluiten bij de superdiverse demografische realiteit in onze steden. **Vijf onderzoekslijnen** kunnen (en moeten) ontwikkeld worden om de kennis van (compacter) wonen en woonbehoeften in een context van superdiversiteit te vergroten:

- **Hoe verlopen vandaag de woonpaden of woonwensen van mensen met een migratie-achtergrond?** Het gaat hierbij om thema's als de (moeizame) zoektocht naar een eerste woning, om gewenste of gedwongen verhuisbewegingen, om de verschillende manieren om de transitie van huurder naar eigenaar wel of niet te realiseren, en om de transitie van aankomstwijken naar andere wijken. Speciale aandacht vereist het langzaam groeiende fenomeen van **gekleurde stadsvlucht**, die soms een uiting vormt van sociale stijging, maar soms ook een gedwongen verhuis omwille van een tekort aan betaalbare woningen in steden.
- **Hoe evolueren sociale structuren in aankomstwijken en wijken met hoge verhuisintensiteit?** Aankomstwijken kenmerken zich door een grote en meestal ongeplande densiteit, zeker als we ook de niet ingeschreven bewoners meerekenen. Niet alleen aankomstwijken, maar ook andere superdiverse wijken kennen een zeer grote mobiliteit en verhuisintensiteit. De combinatie van hoge densiteit, lage woonkwaliteit, een superdiversiteit van bewoners én een grote mobiliteit in deze wijken dragen een risico op anomie in zich. Tegelijk kunnen we ook convivialiteit terugvinden in een aantal buurten. Meer inzicht in de sociale structuren van superdiverse én superdense buurten is nodig om de voorwaarden voor convivialiteit-in-densiteit beter in kaart te kunnen brengen.

- **Hoe verschillend zijn woonculturen bij mensen met een migratie-achtergrond en hoe relevant zijn deze verschillen voor een beleid dat zich richt op compacter wonen?** We missen vandaag **kennis over de woonsituatie ‘achter de voordeur’** en over het spanningsveld tussen de woonwensen en de mogelijkheid die te realiseren binnen het bestaande woonpatrimonium. Het gaat hier zowel om sociaal-economische mogelijkheden en beperkingen (betaalbaarheid en beschikbaarheid), demografische verschillen (andere gezinsgroottes, hoger aandeel meergenerationele huishoudens onder één dak, ...) als etnisch-culturele verschillen (inrichting, gebruiken van de ruimtes, ...). Ook meer inzicht in de **strategieën die mensen gebruiken om een ‘thuis’ te creëren** is cruciaal om dit te kunnen gebruiken als input voor ontwerpen die een grotere densiteit in een context van superdiversiteit nastreven. Belangrijk daarbij is dat we niet alleen oog hebben voor verschillen tussen gemeenschappen, maar ook voor de **groeïende verschillen binnen gemeenschappen**, die eigen zijn aan de groeiende superdiversiteit (tussen eerste, tweede, derde generatie; sociaal-economische positie en opleidingsniveau, verblijfsduur, eigendomsstatuut, ...).
- **Hoe verschillend is het gebruik van de publieke ruimte in superdiverse contexten en bij mensen met een migratie-achtergrond en hoe relevant zijn deze verschillen voor een beleid dat zich richt op compacter wonen?** Superdiverse stedelijke buurten kenmerken zich meestal door een **intenser gebruik van de publieke en semi-publieke ruimte** (straten, pleinen, bibliotheken, parken, ...). Enerzijds speelt hier vaak een gebrek aan ruimte in en rond de woning in deze buurten met hoge densiteit, anderzijds spelen ook culturele verschillen met een actiever gemeenschapsleven in de publieke ruimte en een actiever gebruik ervan als ontmoetingsruimte. Twee elementen zijn cruciaal:
 - voor ontwerp onderzoek is de vraag **hoe grotere densiteit kan samengaan met het vergroten van de (semi-)publieke ruimte in deze buurten, het versterken van de kwaliteit ervan en het versterken van de ontmoetingsfunctie.**
 - Naast het ontwerp is de vraag naar het **beheer van de (semi-)publieke ruimte** cruciaal. De feitelijke factomix die deze stedelijke wijken kenmerkt vereist een management van de (semi-)publieke ruimte met aandacht voor gelaagd en flexibel gebruik, en meer inzicht in de **gelaagde temporaliteit**: het gelijktijdig of achtereenvolgend gebruik van ruimtes door verschillende groepen voor verschillende functies.
- **Een laatste vraag is hoe het vergroten van de densiteit in een context van superdiversiteit kan samengaan met een versterking van de rol van de stad en van de wijk als emancipatiemachine?** Compacter wonen in superdiverse wijken en steden vereist dat steden meer dan ooit functioneren als emancipatiemachines, waarbij het wonen in de wijk en in de stad mensen kansen geeft om op te klimmen op de sociale ladder. Waar we vandaag vaak te statisch kijken naar de achterstelling in kwetsbare wijken, is een grotere aandacht voor de sociale mobiliteit van mensen in die wijken cruciaal om de voorwaarden ervoor te bevorderen en de sociale structuren binnen een dynamiek van sociale stijging te ondersteunen.

Op basis van deze vijf onderzoekslijnen lijkt een **meer systematische en gestructureerde onderzoeksagenda rond de woonwensen en woonculturen van mensen met een migratie-achtergrond wenselijk en noodzakelijk** binnen het streven naar hogere densiteit en compacter wonen in het Vlaamse ruimtelijk beleid, woonbeleid en stedenbeleid in een context van groeiende superdiversiteit.

Bibliografie

- Afdeling Woonbeleid, 2011. Debatnota Woonbeleidsplan Vlaanderen. Brussel, Vlaamse Overheid
- Andriessen, I. & Kappelhof, J. (2016). Survey Integratie Migranten 2015. Verantwoording van de opzet en uitvoering van een survey onder Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse, Poolse en Somalische Nederlanders en een autochtoon Nederlandse vergelijkingsgroep. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Andriessen, I. et al (2017). Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders (2017). Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim, 2011. Fernliebe. Lebensformen im globalen Zeitalter, Suhrkamp, Berlin.
- Benhaddou, Mohamed & DeVriendt, Catelijne, 2014, Rapport 'Wonen en etnisch-culturele minderheden'. Brussel, Minderhedenforum.
- Blijie, B. e.a., 2013. Wonen in ongewone tijden. De resultaten van het Woononderzoek Nederland 2012. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Boccagni, P. (2017). Migration and the Search for Home. Mapping Domestic Space in Migrants' Everyday Lives. Palgrave MacMillan
- Boccagni, P. & Brighenti, A. (2017). Immigrants and home in the making: thresholds of domesticity, commonality and publicness. Journal of Housing and the Built Environment 32: 1. <https://doi.org/10.1007/s10901-015-9487-9>
- Burgers, J. & Zijderwijk, L. (2016). At home at the neighborhood square. Home cultures. The Journal of Architecture, design and Domestic Space, 13:2, pp. 101-121
- Cairns, S. (ed.) (2004). Drifting: architecture and migrancy. London/New York, Routledge.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2016). Jaarrapport Integratie 2016. Den Haag, Centraal Bureau voor de Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2016/47/jaarrapport-integratie-2016>
- Charmes, E. & Bacqué, M. (2016). Mixité sociale, et après? Mesnil-sur-l'Estrée, La vie des idées.
- Crul, M., Schneider, J. & Lelie, F. (2013). Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie. Amsterdam, VU University Press.
- Damon, J. (2017). Un monde de bidonvilles. Migrations et urbanisme informel. Editions du Seuil et La République des Idées.
- De Decker, e.a. (red.), 2014. Zolang de leeuw kan bouwen... Liber amicorum prof dr. Luc Goossens. Antwerpen, Garant
- De Decker, P. (et al) (red.), 2015. Woonnood in Vlaanderen. Feiten / mythen / voorstellen. Garant, 637 p.
- Departement Ruimte Vlaanderen (2016), Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 30 november 2016. <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/witboek-beleidsplan-ruimte-vlaanderen>
- De Rynck, F. (et al), 2003. De eeuw van de stad. Witboek. Over stadsrepublieken en rastersteden. Die Keure
- Duyvendak, J. (2011). The politics of home. Belonging and nostalgia in Western Europe and the United States. Palgrave/Macmillan
- Engelen, J., Marinelli, V. & Rutten, S., 2010. Ruimte voor toekomst. Zicht op duurzame interetnische ontmoetingen. Ministerie van VROM/WWI, Directie Inburgering & Integratie, pp. 41-52. [http://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Ruimte%20voor%20toekomst%20\[MOV-221698-0.3\].pdf](http://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Ruimte%20voor%20toekomst%20[MOV-221698-0.3].pdf)
- Entzinger, H. (2012). Amsterdam – Rotterdam: allebei divers, maar ook verschillend. In: De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, pp. 11-33.
- Gehl, J. (2016). Steden voor mensen. Brugge, Vanden Broele
- Geldof, D. (2007). Maak van steden kosmopolitische emancipatiemachines. In: Ruimte & Planning, nr. 1, pp. 40-48.
- Geldof, D., (2012). Stadsbewoners zonder papieren. Een verkennende analyse van de regularisatieaanvragen in Antwerpen in 2000 en 2009. In: Ruimte en Maatschappij. Jrg. 3, nr. 3, pp. 1-24.
- Geldof, D. (2015). Veranderende woonbehoeften in een context van superdiversiteit. In: Luyten, D., Emmery, K., Pasteels, I. & Geldof, D. (red.), De sleutel pas niet meer op elke deur. Dynamische gezinnen en flexibel wonen . Antwerpen, Garant, pp. 77-95.
- Geldof, D. (2016). Superdiversity and the city. In Williams, C. (ed.) Social Work and the city. Urban themes in 21st-century social work. Palgrave Macmillan, pp. 121-149
- Geldof, D. (2016). Superdiversiteit: the next level. Kunnen sociale professionals maatwerk blijven leveren? In: Sociaal.net, gepubliceerd 9/12/2016. <http://sociaal.net/analyse-xl/superdiversiteit-the-next-level/>
- Geldof, D. (2017) (7de druk, oorspr. 2013). Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert. Leuven/Den Haag, Acco, 231 p.

- Geldof, D., (2017). Superdiversiteit en de informele stad. Verborgen en tijdelijke stadsbewoners als deel van complexiteit. Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit, 7, 1, pp. 21-38.
<https://doi.org/10.5553/tcc/221195072017007001002>
- Gijsberts, M. et al (2016). Nieuwe Spaanse migranten in Nederland. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Goodson, L., Thomas, S., Phillimore, J. & Pemberton, S. (2017). Mass migration and real estate in European cities. Urban Land Institute. https://europe.uli.org/wp-content/uploads/sites/127/ULI-Documents/Mass-Migration_FinalJuly2017.pdf
- Holemans, Dirk (red.), 2012. Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst. Berchem, Epo
- Homans, L. (2017). Beleidsbrief Wonen 2017-2018. Brussel, Vlaams Parlement.
<http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1340389>
- Huijnk, W. & Andriessen, I. (2016). Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Husband, C., Alam, Y., Hütterman, J. & Fomina, J. (2016). Lived diversities. Space, place and identities in the multi-ethnic city. Bristol/Chicago, Policy Press.
- Janssens, P. (2006), Het beste moet nog komen.
- Leidelmeijer, K., Schulenberg, R. & Noordhuizen, B. (2015). Ontwikkeling van ruimtelijke verschillen in Nederland. In Fact/Rigo/Verwey-Jonker.
- Lodewijckx, E. & Pelfrene, E. (2012). Huishoudensstructuur en solidariteit tussen generaties bij personen van vreemde herkomst. In: Vanderleyden, L. & Callens, M. (red.), Generaties en solidariteit in woord en daad. Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 51-76.
- Luyten, D., Emmery, K., Pasteels, I. & Geldof, D. (red.), 2015. De sleutel pas niet meer op elke deur. Dynamische gezinnen en flexibel wonen. Antwerpen, Garant, 218 p.
- Nichols, W. & Uitermark, J. (2016). Migrant cities: place, power, and voice in the era of super diversity. Journal of Ethnic and Migration Studies, 42:6, 877-892.
- Oosterlynck, S., Schillebeeckx, E. & Schuermans, N. (2012). Voorbij de sociale mix. In: Holemans, D. (red.), Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst. Berchem, Epo, pp. 117-127
- Oosterlynck, S. & Schillebeeckx, E. (2012). Stad en sociale ongelijkheid: naar een sociale stijgings-perspectief? In: Holemans, D. (red.), Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst. Berchem, Epo, pp. 128-144.
- Ouwehand, A. & Bosch, E. (2016). Planning 'Home' bij Branding. Home cultures. The Journal of Architecture, design and Domestic Space, 13:2, pp. 169-192
- Pannecoucke, I. & De Decker, P. (2015). Woonsituatie van migranten. Scoping paper. Leuven, Steunpunt Wonen, 34 p. http://steunpuntwonen.be/Documenten/Onderzoek_Werkpakketten/zkc4494-wp3-woonsituatie-van-migranten-scoping.pdf
- Peleman, K. & Kesteloot, C. (2001). Van positie naar inbedding. Het onderzoek naar wonen en spreiding van etnische minderheden. In: Vranken, J. e.a. (red.) Komende generaties. Wat weten we (niet) over allochtonen in Vlaanderen? Leuven, Acco, pp. 237-254.
- Pemberton, S. (2017) Urban planning and the challenge of super-diversity. Policy & Politics, 45:4, pp. 623-642
- Pemberton, S. & Phillimore, J. (2016). Migrant place-making in superdiverse neighbourhoods: moving beyond ethno-national approaches. Urban Studies, <https://doi.org/10.1177/0042098016656988>
- Phillimore, J. (2013). Housing, home and neighbourhood renewal in the era of superdiversity: some lessons from the West Midlands. Housing Studies, 28(5): 682-700.
- Ponds, R. et al (2015). Maten van segregatie: achtergronden en verschillen. De invloed van de manier van meten op de gemeten mate van segregatie. Utrecht, Atlas voor gemeenten
- Putman, R. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century – The 2006 Johan Skytte Prize. Scandinavian Political Studies, 30, (2).
- Saunders, D. (2010). De trek naar de stad. Amsterdam, De Bezige Bij
- Scheffer, P. (2012). De hoofdstad en de havenstad: een verhaal van twee immigratiesteden. In: De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, pp. 35-59.
- Schrooten, M., Geldof, D. & Withaekx, S. (2015). Transmigration and urban social work: towards a research agenda. In: European Journal of Social Work, DOI: 10.1080/13691457.2014.1001725
- Schuermans, N. et al. (2017). Solidariteit in superdiversiteit. Handvatten voor concrete actie. Leuven/Den Haag, Acco
- Tasan-Kok, T. et al (2017). A handbook for governing hyper-diverse cities. Utrecht, Utrecht University, Faculty of Geosciences.

- Van Broeck, L. (sd). Expertenadvies sensibilisering bouwcultuur en ruimtelijk rendement. In opdracht van Vlaamse Overheid – Ruimte Vlaanderen.
http://www2.vlaanderen.be/ruimtelijk/onderzoek/studies/RUREO_expertenadvies_BogdanVanBroeck.pdf
- Vanreppelen, J. 2010. Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte. Brussel, VVSG.
- Vertovec, S. (2007). Superdiversity and its implications, *Ethnic and Racial Studies*, 29(6), pp. 1024-1054.
- Vertovec, S. (ed.) 2015. *Diversities old and new. Migration and socio-spatial patterns in New York, Singapore and Johannesburg*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Vlaamse Woonraad, 2017. Advies over de beleidsbrief wonen 2017-2018. Advies 2017- 14/ 23.11.2017.
https://www.wonenvlaanderen.be/sites/wvl/files/wysiwyg/beleidsbrief_2017-2018_4.pdf
- Vogels, R. et al (2017). Van Oost naar West. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Vranken, J. e.a. (red.), 2001. Komende generaties. Wat weten we (niet) over allochtonen in Vlaanderen? Leuven, Acco.
- Walters, G. (2015). The challenges of superdiversity for social housing. Birmingham, IRIS Working Paper Series, no. 5/2015.
- Winters S., Ceulemans W., Heylen K., Pannecoucke I., Vanderstraeten L., Van den Broeck K., De Decker P., Ryckewaert M. & Verbeeck G. (2015), Wonen in Vlaanderen anno 2013. De bevindingen uit het Grote Woononderzoek 2013 gebundeld, Steunpunt Wonen, Leuven.
- Wise, A. & Noble, G. (2016). Convivialities: An Orientation. *Journal of Intercultural Studies*, 37:5, 423-431, DOI: 10.1080/07256868.2016.1213786
- Wonen Vlaanderen (sd.), Startnota Slim wonen en leven. Brussel, Wonen Vlaanderen.
<https://www.vlaanderen.be/nl/vlaamse-regering/slim-wonen-en-leven>
- Wood, P., Landry C. & Bloomfield, J. (2006). The intercultural city. Making the most of diversity.
<http://charleslandry.com/panel/wp-content/uploads/downloads/2013/04/The-Intercultural-City.pdf>
- Wood, P. & Landry, C. (2008). The intercultural city. Planning for diversity advantage. London/Washington, Earthscan.
- <https://homing.soc.unitn.it/>
- <http://www.integratie.incijfers.nl/dashboard/Demografie/>

